

प्रा डा. तुलसीराम वैद्यको इतिहास लेखनमा योगदान र व्यक्तित्व

प्रा.डा. नृसिंह कुमार खत्री

इमेल: khatrink96@gmail.com

Doi: <https://doi.org/10.3126/hisan.v10i1.74908>

सार

वि.सं. २०२० सालभन्दा पछाडि नेपालको इतिहास विषयको लेखन र अध्ययनमा विद्यालय तहमा इतिहासलाई जोडिदिने, कलेज र विश्वविद्यालय तहमा पनि यस विषयलाई बढी अध्ययन र अनुशन्धानमा जोड दिने काम भएको थियो । लोकसेवा आयोगको परीक्षामा पनि इतिहास विषयको गहन अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरू उत्तीर्ण भएर सेवा प्रवेश गरेका थिए । त्यो समयदेखि इतिहास विषयको महत्व निकै बढेको थियो । “सवै घटनावलीहरू, तथ्यहरू इतिहासको कोष भण्डारमा जान्छन् र अरु विभिन्न विषयहरूलाई भरण पोषण गर्दछ,” भनिन्छ । इतिहासलाई अध्ययन, अनुशन्धान, चिन्तन, मनन र विश्लेषण गर्नु पर्दछ । इतिहास विगतलाई सम्झना गर्नु पर्दछ तर कम कोट्याउने हो, धेरै होइन । वाहिरी विषयको इतिहास लेखनमा योगदान, इतिहासमा गोष्ठी, सेमिनार सम्मेलन गर्ने परम्पराको थालनी, यसमा आफ्नो परीवारलाई पनि सहभागी गराउने प्रचलनको थालनी, क्षेत्रीय इतिहासको लेखन गर्ने इतिहासलाई विविध विधागत विषयमा रहेर पनि अध्ययन गर्न प्रोत्साहन गर्ने कामको थालनी प्रा.डा.तुलसी राम वैद्यबाट प्रारम्भ भएको पाइन्छ । यही नै यो लेखको सार हो । तुलसीराम वैद्यको वारेमा लेख तयार गर्नु यसको उद्देश्य हो ।

शब्दकुञ्जी : वैद्यसर, नेपालमा इतिहास लेखन, क्षेत्रीय ऐतिहासिक गोष्ठीहरू, असल अभिभावक, मेचीदेखि महाकाली

परिचय

प्रा.डा.तुलसीराम वैद्यको जन्म : १९९६ फाल्गुण १४ गतेमा काठमाण्डौमा त्रिपुरेश्वरमा राजवैद्य परीवारमा भएको हो । उहाँले मोहन शमसेर, पदम शमसेर महाराजाहरूको कथा भनेको याद छ । उहाँको आमालाई पनि लेखकले दर्शन पाएको र कान्छा बाबा इन्जीयर श्री हुतराम वैद्यको साथमा पनि कुराकानी गरेको सम्झना छ ।

उहाँको वाल्यकाल : उहाँहरूको बाबाहरू तीनभाइलाई डाक्टर, इन्जीयर तथा कृषि विज्ञ बनाउने योजनाले हजुर बावाले कलकत्तामा लगेर पढाउनु भएको मैले सुनेको हो । कान्छा हुतराम वैद्य, जसलाई कान्छा बा पनि भनिन्थ्यो, उहाँसग लेखकले कुराकानी गर्ने अवसर पाएको हुँ । शिक्षित परिवारमा जन्मनु भएका कारण वाल्यकाल त्रिपुरेश्वरको आसपास, टुँडिखेल, पाको पोखूल्याङ्ग, विष्णुमति, वागमती पशुपति नाथ क्षेत्रमा, कहिले खोलामा खेल्ने, कहिले नुहाउने, गाई चराउने पछि विद्यालयमा भर्ना भएर पढेको कुराहरू लेखकको साथ उहाँले व्यक्त गर्नु भएको हो । परोपकार र पछि दरबार हाई स्कुलमा अध्ययन गर्नु भएको थियो ।

शिक्षा र उच्च शिक्षा : उहाँले त्रिचन्द्र कलेजबाट स्नातक बी ए, भारत इलाहाबादबाट एम ए, पीएच डि गर्न भएको हो । उहाँको इतिहासको लेखनमा योगदानमा उहाँले जय प्रकाश मल्ल भन्ने पुस्तकको रचना गर्नु भएको छ । पृथ्वी नारायण शाहको बारेमा पीएच डि गर्नु भएको थियो ।

उहाँले गरेको प्राध्यापन सेवा : उहाँले २०१७ साल असार १८ गतेबाट प्राध्यापनको सेवा बाट त्रि वि मा प्राध्यापन गर्न प्रवेश गर्नु भएको, उहाँले त्रिभुवन विश्व विद्यालय इतिहास विषय केन्द्रीय विभागको प्राध्यापक, विभागीय प्रमुख, उहाँ कीर्तिपुरको क्याम्पस प्रमुख, तात्कालीन राष्ट्रिय विकास कार्यक्रमको निर्देशक, मानविकीको डिन, प्राज्ञिक परिषदमा सदस्य, रुपमा रहेर प्राध्यापकको हैशियता सेवा गर्नु भएको थियो । २०६१ मा उहाँ उमेर हदका कारणले अवकाश लिएर पनि स्वयम सेवकजस्तो भएर सेवा गरीरहनु भएको थियो ।

उद्देश्य

- (क) प्रा डा तुलशी राम वैद्यको नेपालमा इतिहास लेखनमा योगदानको बारे प्रकाश पार्ने ।
- (ख) प्रा डा तलशी राम वैद्यको बहुआयामिक व्यक्तित्वको बारेमा प्रकाश पार्ने ।

लेखन विधि

यसमा सन्दर्भ सामाग्री खण्डमा उल्लेखित सामग्रीहरूको प्रयोग, विषय वस्तुको पात्रका साथमा सत्सगत, विभिन्न गोष्ठीमा आएका विचार र उहाँको १३ दिनको तिथिमा आयोजित विचार गोष्ठीमा सहभागीहरूबाट गरिएका टिप्पणी र उठेका विचार जिज्ञाशालाई समेटि यो कार्यपत्र परिमार्जन गरिएको छ ।

विश्लेषण र उपलब्धी

इतिहास लेखनमा योगदान

इतिहास लेखनमा इतिहास शिरोमणि श्री बाबुराम आचार्य, सूर्यविक्रम ज्ञवाली, वालचन्द्र शर्मा, ढुण्डिराज भण्डारी, चित्तरन्जन नेपाली, सरदार भिम बहादुर पाण्डे नेपाली लेखकहरूमा अग्रणी स्थानमा आउनु हुन्छ, जो जसले राजनीतिक इतिहासलाई लेखनमा जोड दिएको पाइन्छ । वि.सं.२०३० पछिको दशकमा नेपालमा इतिहासको लेखन, प्रकाशन र पत्र पत्रिकामा विज्ञको हिसावले लेखन कार्यमा अलग्गै पहिचान, दिएर समीक्षात्मक र प्राथमिक श्रोत सामाग्रीमा आधारित रही लेखने व्यक्तिमा प्रा.डा. श्री तुलशीराम वैद्यको नाम अग्रस्थानमा आउदछ ।

नारायण हिटी राजदरवारबाट श्री ५ महाराजाधिराज बाट हुकुम भए बमाजिमको मेचीदेखि महाकाली भाग १४ सम्मको लेखन कार्यको सयोजक भएर उहाँले इतिहासको लेखनमा पाइला चाल्नु भयो । पछि लुम्बीनी विश्व विद्यालयको उपकुलपति रहनु भयो । आफैले आठवटा र सहलेखन भएर सोह्रवटा पुस्तकको रचना समेत गर्नु भएको देखिन्छ । प्राध्यापकको रुपमा उहाँले त्रिचन्द्र क्याम्पस, र कीर्तिपुर क्याम्पसमा गरी ४३ वर्ष प्राध्यापन गर्नु भयो । यसकालमा उहाँले सिकाएका सधाएका हामी विद्यार्थीहरू सवैले इतिहासको गौरव, महिमा र गरीमालाई प्रबोधन गरी महत्वका साथ यसको उदूपयोग गरेको पाइन्छ । गुरुको सफलता चेलाको प्रभावकारीतामा भल्कन्छ भन्ने हालत हामी देख्न सक्दछौ ।

लेखकको रूपमा

अग्रेजी तथा नेपाली भाषामा लेखिएका पुस्तकहरूमा “एडभान्श हिस्ट्री अफ नेपाल, पृथ्वी नारायण शाह फाउण्डर अफ मोडर्न नेपाल, जय प्रकाश मल्ल किङ्ग अफ कान्तिपुर, डि आर रेग्मी एज ए हिस्टेरियन एण्ड एशिसमेण्ट, ती पुस्तकहरू इतिहासको पाठक विद्यार्थीहरू शोधार्थीका लागि पनि महत्वपूर्ण सामाग्रीकोरूपमा रहेका छन् । वैद्य सरले इतिहास अध्ययन गर्न र शोध गर्नका लागि सहज होस भन्नाको खातिर अनुशन्धानात्मकरूपबाट लेखिएका करीव एक दर्जनभन्दा बढी पुस्तकहरू प्रकाशित गरेको पाइन्छ । यी पुस्तकहरूबाट नेपालको मध्यकालदेखि आधुनिक कालसम्मको इतिहास लेखनमा भएको कमी कमजोरीहरू हटाउने काम समेत गरेको देखिन्छ (सापकोटा, १९ श्रावण, २०८१) ।

शोधपत्रको वाच्य परीक्षक र विज्ञ भएर

दुई दर्जनभन्दा बढी विदेशी विद्यार्थीहरूको शोधपत्रमा वाच्य परीक्षक र विज्ञ भएर मूल्याङ्कन गरेको देखिन्छ । अन्तराष्ट्रिय क्षेत्रमा एसियाको इतिहास सघमा उपाध्यक्ष, भएर काम गरेको, सम्मेलनमा भाग लिन नर्वे फान्स, स्वीटर्जरल्याण्ड, मलेशीया हङ्कङ्ग, थाइलैण्ड, श्री लका आदि स्थानमा भ्रमण गरेको, नेपाली सैनिक संग्रहालयको दुई वर्षसम्म विज्ञ विशेषज्ञ भएर कामगर्नु भएको पाइन्छ (म्यूजियम एशोसियशन डटअर्गकमएनपीबाट मिति २०८१।४।२० गते लिइएको) । यी सबै कार्यहरू धेरै महत्वपूर्ण सामाग्रीकोरूपमा रहेका छन् ।

इतिहास विषयको गोष्ठि र क्षेत्रीय इतिहास लेखनमा भूमिका

उहाले नै वि.सं.२०५१ सालमा वीरगन्जमा तीन दिने राष्ट्रिय गोष्ठिको आयोजना गर्नु भएको थियो जहा नेपालभरीको इतिहासका प्राध्यापकहरू सहभागि भएर गोष्ठि सम्पन्न गरी, ऐतिहासिक स्थल शिमरौनगढको समेत स्थलगत अवलोकन गरेका थिए । त्यसबाट इतिहासको श्रोत, श्रृजना गर्न र त्यसको जगेर्ना सरक्षण गर्नमा पूर्वाहरूले गरेको योगदानको वारेमा सहभागिहरूले अनुभूत गर्नु भएको थियो । त्यसरी नै वि.सं.२०५२ मा विराटनगरमा आयोजित क्षेत्रीय गोष्ठिमा प्राचीन विराट राजाको राजदरवार क्षेत्र भेडिहारीमा स्थलगत अवलोकन भएको थियो, जसबाट महाभारत कालमा नेपालमा विभिन्न पात्रहरूले कहाँ ? कहाँ, के के ? भूमिका गरेको थिए भन्ने स्थलगत अवलोकनबाट जानकारी मिलेको थियो । त्यसरी नै वि.सं.२०५९ मा लुम्बिनीमा गोष्ठि सम्पन्न भएको थियो त्यसबाट पनि भगवान गौतम बुद्धले के ? कसरी ? आफ्नो वाल्यकाल, युवाकाल, दरवार त्याग र पछिल्ला दिनहरूको चरण पार गरेका थिए भन्ने जानकारी मिलेको थियो । यसले गोष्ठिको माध्यमबाट विभिन्न तहको विज्ञ विशेषज्ञहरूको बीचमा अन्तरकृया गरी गराई ज्ञानको श्रृजना गर्ने, त्यसको सरक्षण सुव्यवस्थापन गर्ने विधिको थालनी इतिहास विषयगत विधामा वैद्यसरबाट भएको पाइन्छ ।

कार्यपत्र लेख्ने कामामा स्थानीय क्षेत्रको जानकारी विज्ञ प्राध्यापकलाई नै अग्राधिकार दिएर लेख्न लगाउने काम उहाँले गर्नु भएकाले एकातिर काठमाण्डौ वाहिरका प्राध्यापकहरूले पनि हौशला पाउन र अर्कातिर सत्य, तथ्य ऐतिहासिक विषयवस्तु लेखन कार्यले पनि प्रोत्साहन पाउन थाल्यो । यसले प्राध्यापकहरूको वृत्ति विसकामा योगदान पुर्यायो । उहाँहरूको पुर्खाले वीरगन्जमा पनि देवीको मन्दिर स्थापना गरेको, उहाँले सस्थागतरूपमा हिशानमा तदर्थ वि.सं.२०५५, पहिलो र दोश्रो कार्यकाल वैद्य सरले नेत्रित्व गरेको पाइन्छ (पौड्याल, सन् २०२०) ।

विषयगतरुमा उहाँले भोइश अफ हस्ट्रीमा भिमसेन थापाको चन्द्र शमसेरको र २००० साल र वि.सं.२०३९ सालको वजार भाउको तुलना गरेर लेख प्रकाशित देखिन्छ। उहाँले मध्यकाल र आधुनिक कालमा बढी केन्द्रीत भएको पाइन्छ (हिस्टोरीकल रिभ्यु, सन् २०१३ : १)।

विद्यार्थीहरूको शोध निर्देशन कार्य : उहाँले शोध निर्देशक विज्ञ भएर २६ जनालाई विद्यावारीधी अध्ययन पुरा गराउनु भएको देखिन्छ। शोध निर्देशकको रूपमा यो भूमिका सबैभन्दा महत्वको मानिन्छ, जो आजसम्म यसमा अरुले गर्नुभएको रेकर्ड पाइदैन, छैन।

श्री सरीता सुवेदीबाट, “नेपालको इतिहास लेखनमा डा तुलशीराम वैद्यको योगदान” भन्नेमा मिति २०६२ मा १०४ पृष्ठको थेशिस लेखन गरेको देखिन्छ, जसको निर्देशक प्रा.दिल बहादुर क्षेत्री देखिन्छन्। यो एम ए तहमा पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखराले गराएको थेशिस हो (मानन्धर, थापा र पगेनी, २०१४ : २६३)। भोइश अफ हीस्टिको प्रकाशन र सम्पादन, १९७२ मा, किङ्ग जयप्रकाश एण्ड काठमाण्डौ किङ्गडम)

उहाँले आफ्नो कार्यकालमा उच्च तहमा लगाएको राष्ट्रिय विकास सेवा (रा.वि.से.) का वारेमा अध्ययन गर्न भारतको आगरा वि वि बाट प्राध्यापकहरू शिक्षक टोलि पठाएको र हिमान्चल प्रदेश र यसखालको कार्यक्रम लगाउने आशय थाहा पाएको व्यक्त गरेर बङ्गाला देशले पनि यसको अध्ययन गर्न पठाएको अभिव्यक्त गर्नु भएको छ। (अन्तरवार्ता एमडट कम न्यज वेभ साइट)

उहाँले गरेको परीवारको प्रतिको माया र जिम्मेवारी : उहाँका सनतन रत्नका रूपमा छोरा एक, छोरी दुई र श्रीमती हुनुहुन्छ। उहाँ व्यक्तित्व, विज्ञ, विद्वान, सर्वोपमा योग्य गुरु देव हो, जो प्रार्थना योग्य, सवेदनशील, विवेकी सर्वगुण सम्पन्न निष्ठावान गुरुवर हुनुहुन्थ्यो।

अभिभावककोरूपमा उहाँ परिवारको असल जिम्मेवार अभिभावक हुनुको साथै उहाँले पढाएका शोध निर्देशन गरेको सबै विद्यार्थीहरूको पनि उत्तिकै जिम्मेवार अभिभावक हुनुहुन्थ्यो। ती विद्यार्थीहरूले इतिहास विषयको ज्ञान, शीप, कलाबाट आफ्नो र समाजको साथै राष्ट्रको सगौरव उन्नति गरुन भन्ने उहाँको चाहना देखिन्थ्यो, पाइन्थ्यो। हामीहरू सबै उहाँको कृपा र मार्ग दर्शनमा हिडेर वर्तमानको अवस्थामा आइपुगेका हौं।

विज्ञकोरूपमा उहाँले विदेशमा वनारश, आगरा, पुना विश्वविद्यालयमा पनि विज्ञकोरूपमा आन्तरीक तथा वाहय परीक्षक भएर योगदान गर्नु भएको थियो। त्यसको अनुभव आदान प्रदान कार्य उहाँको हामी विद्यार्थीहरूका माभूपनि भएको थियो।

प्राध्यापकहरूको सस्थागत सगठन खडागरी नेत्रित्वको रूपमा गोष्ठि गरी प्राध्यापकहरू, विज्ञहरूलाई आफ्नो आफ्नो क्षेत्रमा रहेका ऐतिहासिक, प्राग ऐतिहासिक श्रोतको आधारमा इतिहासको लेखमा पन उहाले प्रोत्साहन गर्नु भएको थियो जो अहिले त्यसले व्यापकरूपमा क्षेत्रीय इतिहासको लेखनमा सफलता मिलेको देखिन्छ।

उहाँको देह विशर्जन : हाम्रा परमआदरणीय गुरु प्रा. डा. तुलशी राम वैद्यले यस धरतिबाट मिति २०८१ श्रावण महिना २ गतेका दिन हामीहरूबाट सदाकालागि विदा लिनु भयो। उहाँको पार्थिव शरीरलाई पशुपति आर्य घाटमा दाहा सस्कार गरीएको थियो।

निष्कर्ष र उहाँको मूल्यांकन

वैद्य सरलाई समयले भौतिकवादी बनाएको, जीवनशैली अध्यात्मवादी, संवेदनायुक्त उपभोक्तावादी जीवन, बहूदो अवस्था र परिवेशमा इतिहास विषय, त्यसमा पनि राजनीतिक इतिहास अध्ययन गरेर आपना विद्यार्थीहरूले के ? कसरी ? परिवार पालना गर्लान् भन्ने चिन्ताले सताइरहेको जस्तो लाग्दथ्यो । त्यसैले उहाँले आफ्नो चेलाहरू विद्यार्थीले के गरी खालान् ? यिनीहरूको परिवारको के अवस्था होला ? भन्ने चिन्ता, यी महान् गुरुलाई देखिन्थ्यो भन्ने प्रभाव मलाई लागेको छ । बाहिरी विश्वलाई देखाउन योग्य नेपालको इतिहास विषयका विद्वान् गुरु, यी सन्त, निष्पाप, ऋषीवर महागुरु हुनुहुन्थ्यो, जो जसले भगवान, परमात्मा परमेश्वरको प्रति भक्ति, कर्तव्य प्रति वफादार, जिम्मेवार र मात्रिभूमिका प्रति इमान्दार रहनु भयो । यहाँ हामीहरूको परमादरनीय गुरुमा वन्दना वन्दना गर्दछौ ।

लेखन गर्दा गुणवर्तिता, शुद्धता र स्तरीयता रहोस, शीप, क्षमता र योग्यताको विकास रहोस, असल समन्वय रहोस भन्ने हर हमेशा उहाँ सचेत रहनुहुन्थ्यो । उहाँको घरमा पुगेपछि आफ्नो अध्ययन कोठामा हामीलाई राख्नु हुन्थ्यो, चीया आउदथ्यो । त्यसमा डाइनेष्टिभ विश्कट दुई वा तीनवटा पनि प्लेटमा आदथ्यो । उहाँले त्यो चाही आफ्नो कोठामा आउने सबै पाहुनालाई दिने खिलाउने गरेको मलाई अनुभव छ । परम्पर थामौ धानौ, त्यसका लागि सरचना निर्माण गरौ, प्रकार्य थालनी गरौ, प्रणाली मान्ने र जान्नेको क्षमता विकास गरौ, प्रणालीको स्थायी विकास गरौ, प्रणालीको क्षमता विकास गरी ससारको प्रतिस्पर्धामा अगाडि लागौ । उहाँबाट मैले जानेको सिकेको यही पाठ हो । सवैलाई हौशला र प्रोत्साहन गर्ने उहाँको स्वभाव, श्रृजनात्मक भाव थियो ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू सूची

- सापकोटा, विष्णु (१९ श्रावण, २०८१). इतिहासका मूर्धन्य व्यक्तित्व तुलसीराम वैद्य. *सूर्य खबर डट कम*.
<https://reportersnepal.com/2024/07/980445/>
- मानन्धर, विजय, थापा, शंकर र पगेनी, भवेश्वर (सम्पा.) (सन् २०१४). *डिस्कृष्टिभ क्याटलग अफ मास्टर्स थेसिस इन हिस्ट्री*. काठमाडौं : सेन्ट्रल डिपार्टमेन्ट अफ हिस्ट्री ।
- नेपाल म्यूजियम एसोसियशन (सन् २०१६). *प्रा.डा.तुलसीराम वैद्य*. नेपाल म्यूजियम एसोसियशन
<https://www.museumassociation.org.np/cv-trvaidya.php>
- पौड्याल, ज्ञानेन्द्र (२०२०). नेपाल इतिहास सङ्घको संक्षिप्त इतिहास. *हिसान : जर्नल अफ सिस्टि यसोसिएसन अफ काठमाडौं : नेपाल इतिहास सङ्घ, नम्बर १, भोलुम ६, पृ.५८-७१ ।*
- हिस्टोरीकल, रिभ्यु (सन् २०१३). *पटना विश्व विद्यालयका शिक्षकहरूको तलवमान तुलनात्मक विवेचना*. भोलुम १, न १, त्रि वि., पृ. १ ।
- अन्तरवार्ता
 प्रा डा तुलसीराम वैद्यका कान्छा भाइ हुतराम वैद्यसँग मिति २०८१ भाद्र १ मा गरेको प्रत्यक्ष कुराकानीका आधारमा ।